

Sonnenburg – ut av glemnelsen

Av Thomas V.H. Hagen, historiker ved Stiftelsen Arkivet

I sluttfasen av andre verdenskrig ble en rekke leirer og fengsler evakuert, og fangene sendt ut på transport mot de sentrale deler av Det tredje riket. Flere steder forekom massehenrettelser av gjenværende fanger. Massakren i tukthuset Sonnenburg står i en særstilling.

Stusser du over navnet Sonnenburg? Du er ikke alene. Sonnenburg hører til de stedene som har blitt nesten helt glemt, også i Norge, til tross for at tukthuset i årene 1943-1944 hadde mer enn 250 norske fanger. Den en gang så storslåtte tukthusanstalten ble anlagt på en høyde rett utenfor sentrum av landsbyen Sonnenburg i 1830-årene. I 1931 ble tukthuset stengt for godt på grunn av uholdbare sanitære forhold. To år senere gjenåpnet likevel Hitler anstalten, som først tjente som konsentrasjonsleir (1933-1934), og deretter som tukthus fra 1934.

Fredag 30. januar 2015 ble «Martyrologiens museum» i dagens Słońsk i Polen offisielt innviet som internasjonalt minnested.

Massakren for 70 år siden

Da Den røde armé krysset den siste tyske forsvarslinjen før Oder-Warta-linjen, som Sonnenburg var en del av, besluttet generalstatsadvokat Kurt-Walter Hanssen ved kammerretten i Berlin at samtlige fanger i tukthuset skulle «fjernes» for at de ikke skulle falle i hendene på sovjetiske styrker. Inspektøren for det tyske sikkerhetspolitiet og SD, SS-Oberführer Dr. Hans Fischer, delegerte likvidasjonsordren videre pr. fjernskriver til det regionale Gestapo-hovedkvarteret i Frankfurt an der Oder. Med det samme den 41 år gamle SS-Sturmbannführer Heinz Richter mottok denne meldingen, beordret han sin elleve år yngre underordnede SS-Hauptsturmführer Wilhelm Nickel til å utføre evakueringen av tukthuset Sonnenburg, 10 mil øst for Det tredje rikets hovedstad. Nickel tok med seg 17 andre SS-tjenestemenn for å ordne saken. De atten kom fram til tukthuset sent om ettermiddagen den 30. januar 1945. Sammen med tukthusedirektøren og hans nestkommanderende foretok de en selektering blant de omkring 950 innsatte. Drøyt ett hundre ble plukket ut til evakuering. Resten – 825 fanger fra Belgia, Nederland, Luxemburg, Frankrike, Tyskland, Polen og Jugoslavia – skulle henrettes ved skyting. I grupper på ti ble fangene hentet ut av cellene og brakt til en lukket plass inne på fengselsområdet. Der ble de oppstilt ved en mur, eller de ble tvunget til å legge seg ned på magen, det vites ikke sikkert. Så steg 10 SS-menn fram, og avfyrte hvert sitt nakkeskudd fra kloss hold. Noen fanger fikk jobben med å bære likene bort i en potetbinge. Bingen var ikke stor nok. Til slutt ble likene liggende overalt, i en enorm haug. Klokket 23 ringte Nickel til Berlin for å fortelle at arbeidet var godt i gang. Først klokka 2 eller 3 om natten var oppdraget fullført. Nickel og hans menn returnerte til Frankfurt an der Oder. Tukthusets ansatte, og de selekterte fangene som fikk leve, forlot også Sonnenburg. To dager senere ankom sovjetiske styrker Sonnenburg. Synet som møtte dem var et likberg. Og seks levende som hadde overlevd på mirakuløst vis: fire av dem hadde overlevd skytingen, to av dem hadde greid å gjemme seg bort.

Verken Hanssen, Richter eller Nickel ble dømt for krigsforbrytelser. Da saken mot Ritter og Nickel kom opp for en vesttysk domstol i 1970, ble de begge frifunnet: «For begge gjelder at de ikke handlet på eget initiativ, men etter ordre og i oppfyllelsen av en antatt forpliktelse.»

11.2.2015

Norske NN-fanger

252 norske NN-fanger passerte Sonnenburg. 44 av dem mistet livet i tukthuset. Ytterligere 25–30 omkom under transport derfra. De norske fangene ankom Sonnenburg i tre runder fra oktober 1942 til desember 1943. Først ankom Alvær-gruppen. Dette var en motstandsgruppe i Bergen-området ledet av den unge journalisten og radiostudenten Roald Alvær. Gruppen ble rullet opp av Gestapo i februar 1941. Etter over ett års fangenskap i Norge, ble 34 mann sendt til Berlin. 14 ble dømt til døden og henrettet, blant dem Alvær selv. 17 ble dømt til tukthus, og sendt til Sonnenburg.

Den neste norske gruppen som ankom Sonnenburg, var Kvarstad-gruppen. Dette var nordmenn som hadde deltatt i forsøket på å nå England med båt fra Gøteborg i mars 1942, men som i stedet havnet i tysk fangenskap. Etter ett års opphold i Marlag und Milag Nord, ble de stilt for en særdomstol i Kiel. Av de 158 som ble dømt til tukthusstraffer av ulik varighet, ble 151 sendt til Sonnenburg.

Den siste gruppen nordmenn som havnet i Sonnenburg, tilhørte den såkalte Stein-organisasjonen, et motstandsnettverk med base i Bergen under ledelse av postarbeideren Kristian Stein. Organisasjonen ble rullet opp av Gestapo i oktober 1941. Året etter ble 204 mann sendt til Kiel. Ved Folkedomstolen i Schleswig-Holstein ble åtte av dem dømt til døden og henrettet, blant dem Kristian Stein. Rundt 80 av dem ble dømt til tukthus, og sendt til Sonnenburg.

180 norske fanger ble reddet fra Sonnenburg gjennom transporter til Sachsenhausen fra slutten av 1944.

Tukthus

De fleste norske fanger som ble sendt til tyskkontrollert Europa, havnet i konsentrasjonsleir, og da i regelen uten rettergang. Når den tyske etterforskningen derimot gikk inn for at nordmenn skulle framstilles for en rett, skjedde dette ved en tysk rett i Norge. Normalt ble de dømte sendt til Tyskland for å sone straffer av varighet fra seks måneder til livstid i fengsel eller tukthus. I en del saker med mange involverte, foregikk rettsprosessen i Tyskland. De aller fleste fangene som etter en slik rettssak ble dømt til tukthus, ble sendt til Sonnenburg som NN-fanger: de skulle holdes fullstendig isolert og ingenting skulle offentligjøres om deres dom eller skjebne.

Det er godt kjent at rundt halvparten av de i alt om lag 1000 norske NN-fangene havnet i konsentrasjonsleiren Natzweiler-Struthof. Langt mindre kjent er det at like mange NN-fanger sone tukthusstraffer i Sonnenburg og andre tukthus. Tukthus betegnet en spesiell form for straff som innebar utmattende straffarbeid og strengere soningsforhold enn alminnelig fengsel.

Sonnenburg har, i likhet med en rekke andre tukthus og fengsler, fram til i dag vært et så godt som helt ukjent navn for andre enn spesielt interesserte og særlig berørte. «Konsentrasjonsleiren» med stor K har blitt selve symbolet på fangenskap under andre verdenskrig og dermed omdreiningspunkt i erindringen om andre verdenskrig, produsert gjennom historiebøker, språket, populærkultur, kunst og politikk. En grunn til dette er at de fleste fengslene og tukthusene besto etter 1945 – mens leirene straks ble omgjort til museer og minnesteder, ofte i forbindelse med etablering av foreninger og nettverk for tidligere leirfanger. I Sonnenburgs tilfelle skjedde noe annet; driften av tukthuset opphørte, men de massive mursteinsbygningene ble demontert – og sendt til Warszawa som byggesteiner i gjenoppbygningen av den utbombede hovedstaden.

11.2.2015

Internasjonalt minnested

Under den høytidelige åpningen av minnestedet deltok etterkommere av Sonnenburg-fanger fra en rekke land, deriblant Norge. Christopher Moe og Bjørn Egge var to av de 151 norske NN-fangene som etter tukthusdom i Schleswig-Holstein ble sendt til Sonnenburg i juni 1943. Begge var født i Kristiansand. Moes datter, Ingrid Juell Moe, og to av Bjørn Egges barnebarn deltok i markeringen den 30. januar.

Jeg var også til stede. Blant de jeg møtte, var to tyske kvinner som hadde mistet sine fedre, begge aktive i kommunistisk motstand mot nazismen, i Sonnenburg.

Det nye museet er resultat av omfattende forskningssamarbeid mellom historikere i Belgia, Luxemburg, Nederland, Frankrike, Tyskland, Polen og Norge. Stiftelsen Arkivet har bidratt med dokumentasjon om de norske fangene både til utstillingen og til utgivelsen av en bok om Sonnenburg, den første i sitt slag. Endelig, 70 år etter «befrielsen», er Sonnenburg – det tidligere tukthuset med det grotekst misvisende navnet «Solborgen» – etablert som felleseuropeisk minnested med de muligheter det gir for utvikling av kunnskap og utveksling av erfaringer på tvers av landregrenser. I norsk sammenheng er det å håpe at det nye minnestedet i Słońsk kan bidra til større forståelse for de norske NN-fangenes historie – og for tukthusenes betydning innenfor konsentrasjonsleirsystemet som helhet.